

*С.Д. Мамраймов*¹*

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің доценті, Шымкент, Қазақстан Республикасы

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>

СӘДУАҚАС ОСМАНОВ: ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ТҮЛҒА

Аңдатпа

Кезінде жазықсыз қуғын-сүргін құрбаны болған, белгілі тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеу тарих үшін басты мақсаттардың бірі болып саналады. Мақалада осы кезге дейін тұлғаланбаған Орта Азия мен Қазақстанда ел игілігі үшін қызмет еткен, Келес аудандық комитетінің бірінші хатшы қызметін атқарып тұрған кезінде, контрреволюциялық ұлтшыл ұйымның құрамында болған деп айып тағылып, тұтқындалып, халық жауы деп жала жабылып, құрбан болған Сәдуақас Османовтың өмірі мен қызметі баяндалады. Кеңестік биліктің жоғары эшелонында қызмет жасаған қазақ зиялыларының қызметтері тарих үшін де, бүгінгі замандастар үшін де маңызды.

Зерттеудің мақсаты – өскелең жас ұрпақты төл тарихты құрметтей білуге тәрбиелеу, өткеннен сабақ алу, жеке тұлға бойында патриоттық қасиетті қалыптастыруға негіздеу. Нәтижелер: Сәдуақас Османовтың өмірі мен қызметін баяндайтын мұрағат деректері талданып, мазмұны ашылады. Қорытынды: Түркістан облысының мұрағаттарынан алынған құжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Оларды талдау Сәдуақас Османовтың тұлғасын толыққанды зерттеуге, оның тарихи тұлға ретіндегі Қазақстан тарихы үшін маңызын анықтауға көмектесті. Тарихи тұлға - Сәдуақас Османовтың ағартушылық, шығармашылық қызметі арқасында «Қазақ тілінің сөздігі» еңбегін жазып, ағарту саласына зор үлесін қосты. Ұлт қайраткерлеріне негізінен КСРО-ны құлату үшін жасырын контрреволюциялық ұйымдар құрды деген негізсіз жала жабылды.

Кілт сөздер: Сәдуақас Османов, кеңес өкіметі, саяси қуғын-сүргін, қайраткер, тұлға, мұрағат, контрреволюциялық ұйым, пантүркілік-панисламдық ұйым, шығыстың буржуазиялық мұсылмандары, интервенция.

*С.Д. Мамраймов*¹*

¹кандидат исторических наук, доцент «Южно-Казахстанского педагогического университета имени Өзбекәлі Жәнібеков», Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: s_dauletuly@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>

САДУАҚАС ОСМАНОВ: ЛИЧНОСТЬ НА ПОТОКЕ ИСТОРИИ

Аннотация

Одна из главных целей истории – изучение жизни и деятельности известных исторических деятелей, которые были невинными жертвами политической репрессий. В статье описывается жизнь и деятельность Садуакаса Османова, служившего на благо страны в Средней Азии и Казахстане, личность которого до сих пор не установлена, обвинена в принадлежности к контрреволюционной националистической организации, арестован, оклеветован как враг народа, и стал жертвой, будучи первым секретарем Келесского райкома. Заслуги казахской интеллигенции, служившей в высших эшелонах советской власти, важны как для истории, так и для наших современников.

Цель исследования – воспитывать у подрастающего поколения уважение к собственной истории, извлекать уроки из прошлого, формировать в личности патриотический характер. Результаты: проанализированы архивные данные, описывающие жизнь и деятельность Садуакаса Османова, выявлено их содержание. Заключение: В научный оборот введены документы, взятые из архивов Туркестанской области. Это помогло полностью изучить личность Садуакаса Османова, определить его значение для истории Казахстана как исторической личности. Историческая личность - Садуакаса Османова, благодаря просветительской и творческой деятельности, в опубликованном им труде «Словарь казахского языка» внес большой вклад в сферу образования. Национальные деятели были

безосновательно обвинены в создании тайных контрреволюционных организаций с целью свержения СССР.

Ключевые слова: Садукас Османов, советская власть, политические репрессии, деятель, личность, архив, контрреволюционная организация, пантюрко-панисламистская организация, буржуазные мусульмане Востока, интервенция.

*S.D. Mamraimov*¹*

¹candidate of historical sciences, associate professor South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>

SADUAKAS OSMANOV: PERSONALITY IN THE STREAM OF HISTORY

Abstract

One of the main purposes of history is to study the lives and work of famous historical figures who were innocent victims of political repression. The article describes the life and work of Saduakas Osmanov, who served for the benefit of the country in Central Asia and Kazakhstan, whose identity has not yet been established, accused of belonging to a counter-revolutionary nationalist organization, arrested, slandered as an enemy of the people, and became a victim while being the first secretary of Kelesky district committee.

The merits of the Kazakh intelligentsia, who served in the highest echelons of Soviet power, are important both for history and for our contemporaries. The purpose of the study is to instill in the younger generation respect for their own history, learn lessons from the past, and form a patriotic character in individuals. Results: archival data describing the life and work of Saduakas Osmanov was analyzed and their content was identified. Conclusion: Documents taken from the archives of the Turkestan region have been introduced into scientific circulation. This helped to study fully personality of Saduakas Osmanov and determine his significance for the history of Kazakhstan as a historical figure, Thanks to Historical figure - Saduakas Osmanov his educational and creative activities, the work "Dictionary of the Kazakh Language" became a great contribution to the field of education. National figures were groundlessly accused of creating secret counter-revolutionary organizations with the aim of overthrowing the USSR.

Keywords: Sadukas Osmanov, Soviet power, political repression, figure, personality, archive, counter-revolutionary organization, pan-Turkic-pan-Islamic organization, bourgeois Muslims of the East, intervention.

Кіріспе. Қазақстандағы қуғын-сүргін – бұл ел тарихындағы ең қайғылы беттердің бірі. Ол Кеңес үкіметінің саяси оппоненттерін басып-жаншу, халық қарсылығын басу, үкімет саясатын жүзеге асыру үшін қолданған қатыгездік шараларымен байланысты. Қазақстандағы қуғын-сүргін тақырыбын зерттеу ұлттық интеллигенцияның жойылуы қазақ халқының әлеуметтік және мәдени өміріне қалай әсер еткенін түсіну үшін маңызды.

Саяси қуғын-сүргін ХХ ғасырдың 20-жылдарынан басталып, 1930 жылдары «контрреволюциялық қызмет» және «тыңшылық» деген айыппен жаппай тұтқындаулар мен өлім жазасына кесумен аяқталды.

Қазақстандағы қуғын-сүргін бұл кезеңнің қоғамға, мәдениетке және демографияға терең және ұзақ әсер еткен ел тарихындағы шешуші сәт ретіндегі маңыздылығын көрсетеді. Саяси қуғын-сүргін қазақ зиялыларының жойылуына, айтарлықтай адам шығынына, дәстүрлі өмір салтының жойылуына әкелді.

Осылайша, Қазақстандағы қуғын-сүргін болашақ ұрпақ үшін мұндай трагедиялар ешқашан қайталанбауы үшін маңызды сабақтардың бірі болып қала береді.

Саяси қуғын-сүргін сонымен қатар қазақ халқының ұлттық болмысы мен мәдени мұрасына қауіп төндірді, бұл көптеген жылдар бойы терең жарақаттарға алып келді.

Алайда, қатыгездік пен репрессияның ауқымдылығына қарамастан, қазақ халқы өз мәдениетін сақтап, осы қиындықтарды жеңе білді. Оңалту процестері қуғын-сүргін құрбандарына қатысты сот төрелігін ішінара қалпына келтіруге мүмкіндік берді, ал посткеңестік кезеңде Қазақстан сол қайғылы оқиғаларды еске алуға үлкен мән беріп, оны тарихи жадының маңызды элементі ретінде сақтап қалды.

ХХ ғасырдағы Қазақстандағы қуғын-сүргін КСРО-дағы саяси жағдайға және елдегі ішкі өзгерістерге байланысты бірнеше кезеңнен өтті:

1. Ұжымдастыру және иеліктен айыру

(1929-1933) Бұл кезең шаруалар колхоздарға кіруге мәжбүр болған кезде күштеп ұжымдастыру процесімен байланысты. Қарсылық көрсеткен немесе ауқатты адамдар үшін репрессия деп аталатын саясат жүргізілді. Бұл шаралардан көптеген шаруалар, әсіресе көшпелі қазақтар зардап шекті. Бұл 1930-

1933 жылдардағы жаппай ашаршылыққа алып келді, нәтижесінде миллиондаған қазақтар қаза тауып, халықтың едәуір бөлігі қоныс аударды.

2. Үлкен террор (1937-1938)

Қуғын-сүргін шарықтау шегі Қазақстанда, бүкіл КСРО-дағы сияқты, «контрреволюциялық қызмет», «тыңшылық» және басқа да саяси қылмыстар айыптары бойынша жаппай қамауға алу басталған кезде үлкен террор кезеңінде болды. Осы кезеңде қазақ зиялылары, оның ішінде ғалымдар, жазушылар мен саяси қайраткерлер жойылды. Осы кезең құрбандарының қатарында Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев және басқа да көрнекті қайраткерлер бар.

3. Ұлы Отан соғысы кезіндегі және одан кейінгі қуғын-сүргін (1941-1945)

Соғыс кезінде нацистермен ынтымақтастық жасады деп айыпталған бүкіл халықтар Қазақстанға жер аударылды. Олардың арасында Еділ бойындағы немістер, шешендер, ингуштар, қырым татарлары, корейлер және басқа халықтар болды. Қазақстан депортациялау және мәжбүрлеп қоныс аудару орнына айналды. Бұл этникалық топтар үнемі бақылауда болды және құқықтары шектеулі болды.

4. Соғыстан кейінгі қуғын-сүргін және «космополитизмге» қарсы науқан (1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басы)

Соғыстан кейін «Космополитизммен» және «ұлтшылдықпен» күресуге бағытталған саяси қуғын-сүргін жалғасты. Осы кезеңде қазақ зиялыларына, әсіресе ғылыми және мәдени ортада қуғын-сүргін күшейе түсті. Сталиндік режимнің кез-келген сыны тұтқындауға және атуға әкелуі мүмкін.

5. Десталинизация науқаны (1953-1960 жж.)

1953 жылы Сталин қайтыс болғаннан кейін десталинизация процесі басталды және көптеген қуғын-сүргін құрбандары ақталды. Алайда бұл үдеріс ұзақ әрі күрделі болды. Қуғын-сүргіннің бұл кезеңдері Қазақстанның демографиялық, мәдени және саяси өміріне үлкен әсер етті.

Материалдар мен әдістер. Архив қорларының құжаттары, ғылыми зерттеулік материалдар, құжатты жинақтар зерттеу тақырыбының деректік негізі болып табылады. Сонымен бірге тарихнамалық шолуда отандық және шетелдік зерттеушілердің қолданған методологиялық ұстанымдары мен жасаған қорытындылары бойынша тарихи-салыстырмалы талдау тәсілдерінің мүмкіндіктері қолданылды.

Мақаланы жазу кезінде ғылыми жалпы логикалық зерттеу әдістері қолданылды – талдау және синтез, аналогия, жалпылау, жүйелік тәсіл, эмпирикалық зерттеу әдістері – салыстыру, сипаттау, теориялық таным әдістері-формализация, абстракция және т.б.

Арнайы тарихи әдістер, атап айтқанда Қазақстандағы қуғын-сүргін кезеңдерінің авторлық нұсқасын тұжырымдауға мүмкіндік беретін тарихи-жүйелік және проблемалық-хронологиялық әдістер қолданылды; репрессиялық саясат кезеңдеріндегі жалпы және нақтыны салыстыру мен салыстырудың салыстыр-малы тарихи әдісі және т.б.

Мақаланың негізгі базасы негізінен Кеңестік кезеңдегі жазбаша тарихи дереккөздердің үш негізгі түрімен ұсынылған: заңнамалық (нормативтік) актілер, іс қағаздарын жүргізу және статистикалық материалдар.

Осы мақалада пайдаланылған дереккөздер жинағы жарияланған деректі жинақтардан тұрады, атап айтқанда «1937-1938 жылдардағы қазақстандағы саяси қуғын-сүргін. Құжаттар жинағы» (Алматы, 1998); «Алаш ісі» 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу бойынша істің құжаттары мен материалдары. - Алматы, 2022. том. 1-730 б.; Түркістандағы Алаш қозғалысы. Құжаттар мен мақалалар жинағы. [Жауапты редактор: тарих ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Хазреталі]. - Алматы, «Арыс» Баспасы. 2022. - 248 б., сондай-ақ, мақалада Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының коммуналдық мемлекеттік архиві, 40-қор, 78-тізім, 59-іс материалдары ұсынылған.

Кеңес мемлекетіндегі қуғын-сүргін саясатын шетелдік тарихшылар, оның ішінде ағылшын тарихшысы Э.Карр, француз ғалымы Н.Верт және сонымен бірге Кеңестік Ресейден қоныс аударған саяси қайраткерлер П.Милуков, А.Керенский, М.Шоқай және т. б. ашық түрде көрсете бастады. (Милуков П.Н. Воспоминания. - М., Современник. 1990. - 891 с.; Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры – Алматы, Жалын. 1992. - 184 б.)

КСРО-ны қайта құру кезеңінде және посткеңестік жылдарда ғана кейбір авторлардың Кеңес мемлекетіндегі саяси қуғын-сүргін туралы еңбектері жарық көрді. Олардың ішінде ресейлік ғалымдар: С.Мелгунов, Л.Шкаренков, О.Будницкий, В. Булгаковтың, қазақстандық тарихшылар М.Қозыбаев, Д.Шаймуханов, С. Шаймуханова, және т. б. еңбектері ерекше орын алады. (Мельгунов С.П. Красный террор в России 1918–1923. – Москва, 1990; Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX - начало XX в. 2016; Козыбаев И.М. Большой террор в Казахстане Алматы, 2019).

Бұл дереккөздер жиынтығы, біздің ойымызша, автордың қазақ КСР - репрессиялық саясаттың кезең-дері туралы тұжырымдамаларын нақты материалдармен негіздеуге және нақтылауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Саяси репрессия нәтижесінде қазақ халқы екі бірдей буын саяси ұлттық басшылығынан айрылды. Соның нәтижесінде еуропалық тарихшы Андреас Каппелер тура көрсетіп айтқанындай саяси басшылығынан айрылған қазақ халқы ендігі жағдайда метрополиялық орталыққа бағынышты күйге түсті [1].

Ұлттық еркіндігі жоқ, саяси репрессия нәтижесінде ұлттық басшылығынан айрылған халық советтік эксперимент аталуға лайық зорлау арқылы жүргізілген реформалық шараларға бас июге мәжбүрленді.

Бұл туралы А. Байтұрсынов мынадай ойды білдірді. «Біз, қазақтар Қазақ республикасы деген атауды малданып жүрміз, ал бұл Республиканың мазмұны біздікі емес қой, оның иесі де біз емеспіз» [2].

Осы орайда Москва абақтысында (Бутырка) отырған Ғазімбек Бірімжанов (10 ақпан 1930 ж.) тергеуші Павловқа берген жауабында мынадай ой арқылы білдірді: «мен мұнда Бутырка түрмесінде тегім қазақ және орыстың отарлық езгідегі құлы болғандықтан отырмын, ал егер мен үнді елінің ұлтшылы болсам ғой ұлтшылдығым үшін басымнан сипаған болар едіңіздер. Сондықтан да менің тағдырым үкім шығаратын орыс қаламына тәуелді болғандықтан маған жасалған қиянатты бүтіндей орыстың жасаған басынуы мен зорлығы есебінде қабылдаймын және ұлтшылдық ұстанымда қала беретін боламын» [3].

Алғашында жаппай қуғын-сүргін жүргізудің құқықтық базасы дайындалды. Кеңестік нормативтік құқықтық актілердің материалдары негізінде қылмыстық заңнаманың қалай өзгергенін, 1920-1930 «Антисоветтік әрекеттері» үшін жазалар қатандатылғаннан байқауға болады. Қуғын-сүргінге ұшыраған-дардың басым көпшілігі РСФСР қылмыстық кодексінің 58-бабы бойынша ұсталды. РСФСР қылмыстық кодексінің 1926 жылғы арнайы бөлімінің басылымында контрреволюциялық қылмыстар мемлекеттік қылмыстар санатына жатқызылған. 1926 жылғы РСФСР қылмыстық кодексінде контрреволюциялық қылмыстардың 17 нақты түрінің 12 түрі өлім жазасын қолдану үшін қарастырылған. 1934 жылдан бастап қылмыстық заңнамадағы өзгерістер жүйелі сипатқа ие болды және барған сайын шынайы құқықтық негізден алшақтай бастады. Террористік ұйымдардың істерін және Кеңес өкіметіне қарсы террористік актілерді тергеуге 10 күннен аспайтын мерзім бөлінді. 1937 жылы НКВД-ға тұтқындалғандарға «физика-лық ықпал ету шараларын» қолдануға ресми түрде рұқсат етілді (яғни азаптауды қолдану заңдастырылды), үкімдерге шағымдану мүмкіндігі алынып тасталды және өлім жазасы дереу орындала бастады [4].

Кеңес мемлекетіндегі террорлық саясат Үлкен террор кезіндегі репрессиялар КСРО-ның барлық аймақтарында белсенді жүргізілді, мысалы тек Қазақстанда әзірге табылған деректер бойынша 120 мың адам репрессияға ұшырап, олардың 25 мыңы атылып кеткен [5].

Бүгінгі зерттеуіміздің кейіпкері Османов Сәдуақас Османұлы, 1889 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Жаңақорған ауданында туған. Ата-анасының негізгі кәсібі қарапайым шаруа, Қазан төңкерісіне дейін қайтыс болған. 1917-1919 жылдары Ташкентте солшыл эсерлер партиясының мүшесі болды. 1912 жылы Жаңақорғанда орыс-түзем мектебін, 1916 жылы Перовский жоғары бастауыш мектебін, 1922 жылы Ташкент Шығыс институтының 1-курсын, 1930-1931 жылдары Мәскеуде Сталин атындағы сауда академиясында несие және банк ісі мамандығы бойынша оқыды. 1919 жылдан КОКП мүшесі, «Қазақ тілінің сөздігі» еңбегінің авторы [6].

Османов Сәдуақас 1916-1917 жылдары нотариустың кіші кеңсе қызметкері, 1917 жылы полиция кеңсесінде іс жүргізуші, 1917-1918 жылдары Ташкентте етікшілер одағының төрағасы, 1918 жылы Түркістан АКСР Ұлттар істері жөніндегі комиссариатта мәдени ағарту жанындағы аударма комиссиясының мүшесі, 1918-1919 жылдары Ташкент қалалық кеңесі президиумының хатшысы, 1919-1920 жылдары Түркістан ұлттар халық комиссариаты коллегиясының мүшесі, 1920 жылы Ферғана облысы «Абылық майданында» эскадроның саяси комиссары, 1920 жылы Түркістан мемлекеттік баспасының алқа мүшесі, 1920-1921 жылдары Ташкентте интернат мұғалімі, 1920-1922 жылдары Ташкентте қалалық білім басқармасының мүшесі, 1922 жылы Алматы қаласында «Тілші» газетінің жауапты редакторы, 1922-1923 жылдары Ташкент қаласында «Ақ жол» газетінің жауапты редакторы, 1923-1925 жылдары Ташкент, Пішпек қалаларында Ауыл шаруашылық банкі кеңсесінің инспекторы, 1925-1926 жылдары Жетісу губерниясы ауыл шаруашылығы банкінің кеңсе басшысы, 1926-1928 жылдары Жетісу губерниялық «Игілік» кооперация одағының басқармасы төрағасы, 1928 жылы Алматы өңірлік несие серіктестігі одағының төрағасы, 1931-1933 жылдары Мемлекеттік банк директоры, 05.06.1933-02.01.1935 жылдары ОҚО, Түркістан аудандық БК(б)П комитетінің бірінші хатшысы, 01.02.1935-

27.08.1937 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы Келес аудандық БК(б)П комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарды.

Османов Сәдуақасты 1937 жылы 26 тамызда Келес аудандық Ішкі істер халық комиссариаты қамауға алып, 27 тамыз күні Оңтүстік Қазақстан бюросы БК(б)П облыстық комитеті әшкереленген халық жауы ретінде партиядан шығарды [7].

1937 жылы 8-9 қыркүйек аралығында Шымкент қаласында тергеушілердің ұрып соғып, мойындатуы-нан соң Османов Сәдуақас Сізге контрреволюциялық ұйымға қатысы бар деген айып тағылып отыр. Сіз кінәлі екеніңізді мойындайсыз ба? деген, т.б. сұрақтарына:

«Иә, 1919 жылдан қамауға алынған күнге дейін контрреволюциялық ұлтшыл ұйымның құрамында болғаным және бүкіл кезең ішінде оның нұсқаулары мен тапсырмаларын орындағаным кінәлі екенімді мойындаймын. Мен қатысқан контрреволюциялық ұйым өмір сүре бастаған 1919 жылдан бастап Түркістан Кеңестік республикасын РСФСР-дан бөліп алуды, Түркістандағы кеңес ықпалын жоюды және Түркістанда біртұтас буржуазиялық-ұлтшыл мемлекет құруды көздеді. Ұлттық межелеуден кейін біздің ұйым Қазақстанға қатысты да осындай міндеттер қойды. Соңғы жылдары біздің ұйымның шетелде байланыс орнатқанынан, келісім бойынша жапон-герман интервенциясының көмегімен Кеңес өкіметін құлатуға қол жеткізіп жатқанынан хабардар болдым. Мен мүше болған контрреволюциялық ұйым тек басқа шығыс республикалардан келген қазақ ұлтшылдарынан құралған жоқ, атап айтқанда, Өзбекстан-дағы, Қырғызстандағы, Тәжікстандағы контрреволюциялық ұйымымыздың мүшелерін білемін. Мен кіретін контрреволюциялық ұйым Қазақстанда ғана емес, басқа республикаларда да белсенділік танытып, барлық жерде Кеңес өкіметін құлатуды мақсат етіп қойды. Өздерінің контрреволюциялық әрекеттерінде қазақ ұлтшылдары соңғы уақытқа дейін басқа республикалардың ұлтшылдарымен байланыста болды. Ұйым өз қызметінің басында татар және башқұрт республикаларының контрреволюциялық ұлтшыл ұйымының жетекшілерімен байланыс орнатты. Ол кезде ұйым Түркия ұлтшылдарымен барлық шығыс республикалар Башқұртстан мен Татарстан ұлтшылдарының пантүркизм мен панисламизм туы астында бірлесіп әрекет жасауға келісім жасады. Соңғы уақытқа дейін мен мүше болған ұйым пантүркілік-панисламдық ұйым болатын. Кеңес өкіметіне қарсы күрес бүкіл мұсылман халықтарын түркілік, ислам-ның туы астында буржуазиялық-ұлтшыл мемлекетке біріктіру мақсатымен жүргізілді», - деп мойындауға мәжбүр болды.

Османов Сәдуақас тергеушінің ұйымның мақсаты не деген жаттанды сұрағына, «Ұйымның тікелей мақсаты Кеңес өкіметін әлсіретіп, құлатып, билікті өз қолына алу, кейіннен КСРО-ны ғана емес, басқа елдерді мекендеген барлық шығыс мұсылман түркі халықтарын біріктіретін буржуазиялық мемлекет құру болды. Осыған байланысты ұйым шет елдермен келісімге келіп, бұл шараны Жапония мен Германияның қолдауы тиіс болатын. Панисламизмге қатысты ұйым исламға негізделген мемлекет құруды ойламады, бірақ панисламизм ұранын өз мақсаттарына жету құралдарының бірі ретінде қабылдады. Контрреволюциялық ұйым құрылған алғашқы жылдары осы ұйымның қызметі арқылы мен Т.Рысқұлов, С.Қожанов және Алаш Орда басшылары Досмұхамедов Жаханша және Халел, Дулатов Міржақып пен жеке байланыста болдым. Кейін Нұрмақов пен Құлымбетовпен жеке байланыс орнаттым. Жоғарыда аталған-дардың барлығы контрреволюциялық ұйымның жетекшілері және мен олардан тікелей контрреволюциялық тапсырмалар алдым. Олардан мен ұйымның мақсаты мен міндеттерін білдім. Соңғы жылдары тұтқындалғанға дейін Қожанов пен Құлымбетовтермен жеке байланыста болып, олардан контрреволюциялық тапсырмалар алдым», - деп түсінік берді.

Османов Сәдуақас тергеушіге берген жауабында ұйымның атқарған контрреволюциялық қызметіне нақты тоқталады. Ұйым 1921-1922 жылдарға дейін заңдық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, контрреволюциялық әрекеттерді жүзеге асырды. 1921-1922 жылдардан кейін Алаш Орданың жетекші өзегі Ташкентке әкелінгеннен кейін алашордалықтардың ұсынысымен ұйым астыртын әрекетке көшіп, күрестің өткір әдістерін дамыта бастады. Ол кезде контрреволюциялық ұйымның орталығы Ташкентте болатын. Ұйым келесі маңызды іс-шараларды жүзеге асырды:

- басмашылар қозғалысы қолдау тауып, жандандырылды;

- 1923-1926 жылдар аралығында ауыл шаруашылығын несиелеу жүйесінде жүргізіліп жатқан жер реформасы контрреволюциялық мақсатта пайдаланылды. Орыстарды ауылдардан негізсіз қуып жіберді, бұл ауылдарда қазақтар қоныстанды. Осы мақсатқа несие берілгенімен, қоныс аударылған ресейліктерге несие берілмеді. Ауыл шаруашылығын несиелендіру жүйесі мүлтік кепілдік негізінде жүргізілді. Осылайша несие негізінен байларға берілді. Ұйым осы әрекеттерімен халықты экономикалық жағынан қамтамасыз етпей, кедейлер мен орта таптардың наразылығын тудырды, ұлтаралық араздық тудырды;

- ұйым кеңестік сауда және колхоз аппаратын қоғамға жат элементтермен толықтырды. Жыртқыштар мен алаяқтар, өз мақсаттарына жету үшін контрреволюциялық ұйымның мүшелерін БК(б)П қатарында ұстау үшін барлық шараларды қабылдады;

- ұйым колхоздарды жұмысшы тапқа жат элементтермен толтырып тастады, ол арқылы ұрлық және ыдырату жұмыстарын жүргізді, колхоздарды ұйымдастырмады және қалың бұқара - колхозшылардың наразылығын тудырды;

- ұйым халық комиссариатында диверсия жүргізді;

- ұйым халық ағарту мәселесінде саботаж жасап, балаларды бастауыш біліммен қамтуды және ересектерді білім беру бағдарламаларымен қамтуды азайтуға тырысты. Ұлтшылдық идеологияны енгізу үшін ұстаздар қауымы алашордалықтар мен ұлтшылдардан құралды;

- ұйым бюджеттердің кіріс бөлігін орындамау шараларын қолданып, құрылыс пен еңбек ақыға қатысты шығыс бөлігін бұзды. Ұйым ауылшаруашылығын механикаландыруды болдырмау және оған қарсы тұру шараларын қабылдады;

- мақта егу жоспарын кеміту шаралары қолданылды, сол арқылы жоспардан тыс егіс егуге және жоспардан тыс өнімге екі есе ақы төлеуге қол жеткізілді, яғни, мемлекет қаражатын ысырап етті;

- соңғы кезде көшпелілерді Қазақстанға қайтарамыз деген желеумен бүлікшіл мақсатта байлар арасынан контрреволюциялық резерв жиналды. Байлар колхоздарға орналасып, патриархалдық ықпалды сақтау үшін рулық-тайпалық негізде ұжымшарлар ұйымдастырылды.

Көшпелілерді қоныстандыруға мемлекеттен бөлінген қаражаттың көп бөлігі байларға берілді, олардың бай шаруашылықтары қалпына келтірілді, басқа колхоздар есебінен олар үшін ең жақсы жерлер берілді, және салықтан босатылды. Байлар шетелдіктердің Кеңес Одағына қарсы соғысы кезінде қарулы көтерілістерді көтеруді көздеді деді.

С. Османов тергеушіге жеке мен үшін ұлтшылдық идеология 1915 жылы пайда болды. 1917 жылы солшыл эсерлер партиясына қабылданып, 1919 жылға дейін мүше болдым, 1919 жылы БК(б)П қабылдан-дым. Мен де басқа ұлтшылдар сияқты билеуші партия мүшесінің және мемлекеттік қызметтің мүмкіндік-терін коммунизммен күресте пайдалану үшін БК(б)П қатарына кірдім. 1919 жылы Ташкентте ұлтшыл көсемдер ол кездегі Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Рысқұлов, ТКП хатшысы Тұрсұнхожаев және Түркістан орталық атқару комитеті қызметкері Рахымбаевпен араласа бастадым. Олармен қайта-қайта кездесіп, әңгімелескенімде олар сол кездегі мұсылман зиялыларының міндеттерін ұлтшылдық рухта айтып, Түркістан Кеңес Республикасын РСФСР-дан бөліп алуды мақсат еткен антикеңестік ұйым құрғандарын хабардар етті, Түркістандағы кеңес ықпалын жойып, билікті басып алып, Түркістанда буржуазиялық-ұлтшыл республика құрылатынын айтып мені осы ұйымға мүше болуға шақырды. Мен бұған келісімді бердім және сол кезден бастап мен контрреволюциялық ұйымның мүшесімін деді.

Османов Сәдуақас Т.Рысқұлов пен С.Қожановтың контрреволюциялық ұйымдағы қызметі туралы мынадай мәлімет береді. 1920 жылдың басында Түркістан Кеңес Республикасынан Рысқұлов басқарған, құрамында Назамходжаев, Мұхамеджанов, Көшербаев және Құлтасов бар комиссия Ташкенттен Мәскеуге кетті. 1920 жылдың жазында Тұрсұнхожаев мені шақырып, материалды Мәскеуге апарып, Рысқұловтың жеке қолына беруді тапсырды. Бұл ретте Тұрсұнхожаев Рысқұловтың комиссиясының міндеттерін айтып берді. Рысқұлов түрлі себептермен партияның Орталық Комитетінде болып, бірқатар мәселелерді жүзеге асыру керек:

- Кеңес өкіметінің ықпалынан құтылу үшін Орталық Комитеттің Түркістан істері жөніндегі комиссиясын Мәскеуден қайтарып алуға қолжеткізу;

- шығыстың буржуазиялық мұсылмандарының сыртқы әлеммен байланыс мүмкіндігін ашу үшін Түркістан істері жөніндегі комиссияның ерекше бөлімін қайта шақырту;

- басмашылармен күресу үшін тәуелсіз ұлттық қарулануға қолжеткізу.

Мақсат осы қарулы құрамалар арқылы басмашыларды қолдау болды, оның ұйымдастырушылары Түркістан ОК-нің жауапты қызметкері, ресми түрде басмашылармен күрес жөніндегі өкіл болып табыла-тын, бірнеше рет контрреволюциялық ұйым атынан басмашыларға заңсыз барып келген Жанзақов арқылы қолдау көрсетілді.

Тұрсұнхожаевтың бұл тапсырмасын орындап, материалдарды жеткізіп, Рысқұловқа бердім. Рысқұловпен бірнеше күн бірге тұрдым. Осы кезде Рысқұловқа татар ұлтшылшының көсемі Сұлтанғалиев маған бейтаныс бір татармен бірге келді. Осы сапарында Сұлтанғалиев Рысқұловпен контрреволюциялық ұйымның істері жөнінде келіссөздер жүргізді. Рысқұлов Орталық Комитетке мәселелерін өткізе алмады, көп ұзамай Рысқұлов екеуміз Ташкентке оралдық. Келе жатқан жолда Түркістан станциясында менің көз алдымда Рысқұлов атқару комитетінде жұмыс істеген Қожановпен кездесу өткізді. Рысқұлов пен Қожанов контрреволюциялық ұйым туралы әңгімелесіп, оның ішінде

Қожанов Рысқұловқа жоғарыда аталған Жанұзақовтың басмашылармен байланысы үшін тұтқындалғанын айтты. Рысқұлов бұл хабарға ашуланып, «бұл ақымаққа тұзаққа түсудің не керегі бар» деді. Ташкентке келгеннен кейін Рысқұлов қызметінен босатылды деді.

Османов Сәдуақас Түркістан өңіріндегі Алашордашылардың атқарған қызметі туралы тергеушіге былай мәлімдеді. 1921 жылы ол сол кезде Ташкентте жұмыс істеп жүрген Қожанов Орынборда өнеркәсіп халық комиссариатында жұмыс істейтін Кенжинмен байланыс орнатып, жастарды ұлтшылдық рухта оқытуды бақылауға алу үшін алашордалықтарды Ташкентке ұстаздық қызметке жіберуге келісті. Осы кезден бастап алашордалықтар Ташкентке ағыла бастады, атап айтқанда Жәленов, Досмұхамедов, Дулатов және т.б. Осы Алашордашылар Ташкентке келгенге дейін ұйымда Рысқұлов тобы, Қожанов тобы пайда болды, олар Алашордашылардың келуімен біздің контрреволюциялық ұйыммен байланыс орнатты және бірінде мен қатысқан заңсыз жиналыстарда Досмұхамедов Жаханшаның ұсынысы бойынша контрреволюциялық ұйым құрудың мынадай схемасы қабылданды: әрбір жетекші орталықтың мүшелері жеке-жеке контрреволюциялық ұяшықтар құрып, оларды қатардағы мүшелер басқаратындай етіп басқаруы керек, ұйымның басшысы орталықты атайды және бар ұяшықтардың мүшелерін білмейді. Ұйымның әрбір мүшесі өз кезегінде сол принцип бойынша контрреволюциялық ұйымдарды құруға тиіс болды. Олардан мен бұл ұйымның соңғы жылдары кұғында жүрген өкілі Мұстафа Шоқаев арқылы Жапония мен Германияның тиісті топтарымен Кеңес өкіметін құлатып, билікті өз қолдарына алу мәселесі бойынша байланыс орнатқанын және Жапония мен Германияның Кеңес Одағына қарсы интервенция-лары арқылы қолдау беретінін білемін. Бұл жайттар мен араласқан ұйымның басқа мүшелеріне де белгілі, атап айтқанда, контрреволюциялық ұйымның мүшесі Құлтасов Фазыл 1936 жылы маған жақында Мәскеуде Рысқұловпен кездесіп келгенін айтты, Мұстафа Шоқаев арқылы келісім жасалған Германия мен Жапонияның таяу болашақта Кеңес Одағына қарсы жүргізетін соғыста қолдап көтеріліске шығуға дайындықты күшейтуді тапсырды деді.

Османов Сәдуақас тергеушіге «Ақ жол» газетіндегі қызметі туралы былай деп жалған мәлімет берді. 1923 жылы контрреволюциялық ұйымның тапсырмасымен Ташкентте 4-5 ай заңды түрде жұмыс істеп тұрған Алашорданың «Ақ жол» газетінің редакторы болдым, онда Қожанов, Жұмабаев және басқа да партия мүшелерінің контрреволюциялық мақалалары жарияланды. Сол кездегі контрреволюциялық ұйымға Жұмабаев, Құлетов, Сафарбеков, Көбенев, Сатығұлов, Барманов, Досмұхамедов Жаханша және Халел, Тынышбаев, Дулатов, Жәленов, Көшкінбаев, Асфендияров, Басимов, Сарыбаев, Құлжанов Ибадулла, Еримжанов, Сармулдаев, Испулов, Болғамбаев, Мәметов, Ибрагимов Хусаин және Отарбаев мүше болды. Қожанов пен Рысқұловтың нұсқауымен 1928 жылы «Ақ жол» газетінің редакциясынан шығып, Фрунзе қаласына барып, ауылшаруашылық банкіне несиелеу жүйесінде диверсия жасау үшін жұмыс істедім. Мен бұл тапсырманы Ташкенттегі ұйымның мүшесі банк қызметкері Испуловтан алдым деді.

Османов Сәдуақас тергеушіге Қырғызстан мен Алматыдағы жүргізген контрреволюциялық қызметі туралы былай баяндады. Мен 1923-1925 жылдар аралығында Фрунзе қаласында ауыл шаруашылық банкіне жұмыс істедім. Осы кезеңде ұйымның диверсиялық әрекетін жасадым. Бұған Қырғызстанның жауапты қызметкерлері Айдаренко, Кудамкулов және Садаев көмектесті, олар, менің ойымша, диверсия-лық мақсатта Қожановтың нұсқауларын басшылыққа ала отырып, несиелердің дәрежесі мен саласын белгіледі. Бұл адамдар да контрреволюциялық ұйымның мүшелері, мен оны контрреволюциялық қызмет-те олармен байланысымнан білемін. 1925 жылы ұйым мүшесі Асфендияров арқылы Алматыдағы ауыл-шаруашылық банкіне ауысу туралы тапсырма алдым. Алматыда контрреволюциялық ұйымның нұсқауы-мен мен сол кезде өлкелік комитеттің хатшысы болып жұмыс істеп жүрген ұйым мүшесі Бариевпен байланыс орнатып, ол арқылы Қожановтың нұсқауын алып, 1927 жылға дейін несиелеуде саботажды жүзеге асырдым. 1928 жылы мені Алматыға өлкелік комитеттің жұмысшы-шаруа инспекциясының хатшысы етіп ауыстырды, сол кездегі контрреволюциялық ұйымның мүшесі Палмановтың жетекшілігі-мен өлкелік комитеттің жұмысшы-шаруа инспекциясының ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істедім. Аудандық комитет партиядағы ұлтшылдарды, ұйым мүшелерін сақтап қалуды, атап айтқанда ұйымның нұсқауымен Орынбаевты, Нұрмановты, Рысқұловты партиядан шығару ісін қолға алдым. Одан кейін оқуға кеттім, онда 1931 жылға дейін болдым, 1933 жылға дейін Мемлекеттік банкте контрреволюциялық қызметпен айналыстым. Осы уақыт ішінде мен контрреволюциялық ұйымның мүшелері Құлжановпен, Ахметовпен, Мәмбетовпен, Орынбаевпен және Жандосовпен байланыс орнат-тым. Мен контрреволюциялық ұйымның істері жөніндегі кеңестерге қатыстым, онда шетелдік интервен-ция кезінде ұйымның резерві ретінде байларды сақтау мақсатында республика мен Одақ шегінен тыс көші-қонды ұйымдастыру және 1933 жылы жүзеге асыру мәселелері талқыланды. Үкіметтік комиссия-ның құрамында мен де Батыс Қазақстанға барып, контрреволюциялық ұйымның мүшесі Тоқжігітовпен

байланыс орнаттым. Мәскеуге қайтып келе жатқан жолда Тоқжігітов екеуіміз Нұрмақовтың үйіне тоқтап, Батыс Қазақстандағы жағдайды жеткіздік. Бұл әңгіменің ішінде Тоғжанов пен Гарифулла болған, содан кейін Тоқжігітов пен Нұрманов оңаша сөйлесіп, одан кейін Тоқжігітов Бухаринге барды. Ол кезде Тоқжігітов Бухариннің қарамағында әлдебір ғылыми бағытта жұмыс істеп жүрген, Тоқжігітов пен Нұрманов арасында болған әңгімелерден мен Тоқжігітов контрреволюциялық ұйымның қызметі туралы ақпарат алу үшін Бухаринге бара жатқанын түсіндім. Тоқжігітов пен Бухариннің кездесуі болды, бірақ оның мазмұнын білмеймін. Тоқжігітов маған Бухариннің партияға қалпына келтіруге көмектесуге уәде бергенін айтты деді.

Османов Сәдуақас Түркістан өңірінде жүргізілген контрреволюциялық іс-әрекеті туралы тергеушіге мынадай мәлімет берді. 1933 жылы мені контрреволюциялық ұйым басшыларының бірі, өлкелік ауылшаруашылық бөлімінің кеңесшісі болып жұмыс істеген Сегізбаев шақырып, Түркістан өңіріне аудандық комитетінің хатшысы етіп жіберді және колхоздарды ыдырату және контрреволюциялық ұйым мүшелерін партияда ұстап қалу үшін колхоздар басшылығына таптық жат элементтерді енгізуді тапсырды. Мен контрреволюциялық әрекетті Түркістанда жүзеге асырдым. Түркістан облысында контрреволюциялық ұйымның мүшесі, Шәуілдір МТС-інің директоры Алтынбековпен байланыс орнаттым, оны 1933 жылы Түркістанда вокзалда кездескенде Құлымбетов ұйымға кіргізген болатын. Алтынбеков өз кезегінде Босшыбаев пен Құрмамбетовті ұйымға қабылдап, Алтынбеков олармен бірге колхоздарда іріткі салу жұмыстарын жүргізді. Алтынбековке қатысты мәселенің өршіп кеткені сонша, біз оны жоғары тұрған орган қызметіне қайта алады деген үмітпен, бүркемелеу мақсатында партиядан шығаруға мәжбүр болдық, ал Құлымбетов пен Құлсартовтың көмегімен солай болды, оны облыстық комитет қайта қызметке қайтарды. Босшыбаев пен Құрмамбетовқа қатысты да солай істедік. Артынша Алтынбеков Шәуілдір аудандық атқару комитетінің төрағасы болып тағайындалып, кейін оқуға кетті. Құлымбетов контр-революциялық ұйымға қабылдаған Жалилов Шәуілдір ауданына атқару комитетінің хатшысы болып келіп, Түркістан өлкесінде контрреволюциялық ұйымның мүшелері Қожановпен тікелей байланысты. 1935 жылы ақпанда Мәскеуге сапарында Түркістанда танысқан Құлымбетовтың ұсынысымен мені Келес ауданының хатшысы етіп ауыстырды. 1935 жылдың қарашасы шамасында Құлымбетов, Орынбаев, Бөкейханов ауданымызға келіп, Орынбаев пен Бөкейхановтың көзінше ол маған және өлкелік комитеттің жұмысшы-шаруа инспекциясының төрағасы Ержановқа байларды, Созақ, Қызылқұм көтерілістеріне қатысушыларды және басқа да таптық жат элементтерді қорғауға алу туралы контрреволюциялық тапсырма беріп, қайта көшіп келгендерді рулық желі бойынша колхоздарға орналастыру және жылжымалы көлікпен, ақшамен, азық-түлікпен мүмкіндігінше көмек көрсету, жақсы жерлерге орналастыру және т.б. тапсырма берді. Құлымбетов бұл таптық жат элементтердің Кеңес өкіметіне дұшпан екенін және соғыс кезінде ол арқылы Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтерілістерді көтеру үшін оны сақтау керектігін айтты. Құлымбетов Бөкейханов пен Орынбаевқа бұл іс-шараларды орындауды тапсырғанын, ал Келес өңірінде мұны үш күн ішінде Қожановтан тікелей нұсқаулар алып, Османов пен Ержанов қамтамасыз ету керектігін айтты. Мен, Құлымбетов, Орынбаев және Бөкейханов Ташкентке барып, сонда Құлымбетов Қожановпен осы мәселе бойынша келісіп, сол уақыттан бастап ол 1937 жылы тұтқынға алынғанға дейін мен Қожановпен байланыста болдым және одан революцияға қарсы шараларды іс жүзінде жүзеге асыру туралы тапсырма алдым. Мен МТС директоры Қарамқұл Дадажановты контрреволюциялық ұйымға тарттым, оны Құлымбетовтің, кейін Қарлыбаевтың, Қожановтың тапсырмаларымен толық хабардар еттім. Сонымен қатар, мен агроном Бұхарбаевты контрреволюциялық әрекеттердің мүшесі ретінде пайдаландым. Контрреволюциялық ұйымның орталығы – контрреволюциялық бағыт ұстанған С.Қ. Қараходжаев басқаратын ОҚО Қаржы басқармасы ғимараты болды. Контрреволюциялық ұйымның мүшесі, аудандық байланыс бөлімінің бастығы Арынғазиев, ол тікелей Қожановтан алған тапсырма бойынша байланыс желісінің бойында диверсия жасап, коммуникацияны күйретті. Кеңестік-сауда аппаратын таптық жат элементтермен ластауды жүзеге асырдық, мәселен, аудандық тұтынушылар одағын тонап, құртып жіберген Әлімбетов пен Меңдіғаринді аудандық тұтынушылар одағына тағайындадық, Әлімбетов аудандық тұтынушылар одағын күйреткен Гавриловтың қылмысын біле тұра қолдады. Ұзақбай колхозында контрреволюциялық ұйымның мүшелері Қожановпен тікелей байланысты, Қарлыбаевтың басшылығымен контрреволюциялық әрекеттерді жүзеге асырған Әшіров, Асанов, Шораевтар болды. Ұйым көтерілісшілер кадрларын даярлады Келесте ғана емес, Түркістан, Арыс аудандарында жүргізді, Қожанов осы мақсатта Ұзақбай колхозынан туыстарын жіберді. Орынбаевтың тапсырмасы бойынша мақта егу жоспарын төмендетіп орындап, сол арқылы жоспардан тыс егіске және осы егістің өніміне екі есе ақы төлеуге қол жеткіздік. Бөкейхановтан алған нұсқау бойынша біз жүз пайыз өнуге кепілдік береміз деген желеумен мақтаны қолмен егу арқылы машинаға қарсы көңіл-күйді қалыптастырдық.

Контрреволюциялық ұйымның мүшесі БК(б)П Сайрам аудандық комитетінің хатшысы ұлты өзбек Саипов екенін білемін, ол өзбек контрреволюциясының жетекшісі бұрынғы Өзбек КСР Халық Комиссарлары Кәрімовпен байланыста болған, бұл туралы маған Саиповтың өзі айтты деді.

Мен, Османов Сәдуақас тағы бір айтарым, контрреволюциялық ұйымның келесі мүшелері: Юсупназаров, Диваев, Унгибаев Хасен, Унгибаев Мелик, Қалмұхамедов Қадырбай, Ордабаев Аббас, Ордабаев Рамазан, Касимов Жанше, Әлімбаев Кәрім, Аралбаев, Байқайдаров, Рахымжанов, Сахизбаев, Сейдәли, Асхат, Исмаилов, Хасанбаев, Джахилдаев, Ордабаев, Асимов, Нұршанов, Садырмеков, Қырғызстаннан Тыныстанов, Аралбаев, Әдиев және Әлімбаев Асанбекті де білемін. Мен мұны олардың көпшілігімен жеке сөйлесулерден және ұйымның басқа мүшелерінің сөздерінен білемін деп бар саналы өмірін контрреволюциялық ұлтшыл ұйымның қызметімен байланыстырып жауап беруге, халық жауларын тек Қазақстан емес көршілес Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан территориясынан әшкерлеуге үлес қосуға мәжбүр болды [8, 88-102].

Нәтижелер. Османов Сәдуақас 1937 жылы 26 тамызда тұтқындалып, РСФСР Қылмыстық кодексінің 58, 2, 58, 7, 58, 8, 58, 11 тармақтары бойынша айып тағылып, 1937 жылы 21 қараша күні КСРО Жоғарғы Сотының әскери алқасының көшпелі отырысы, ату жазасына кесіп, 1938 жылы 21 ақпанда атылған.

Оңтүстік Қазақстан облысы БК(б)П Келес аудандық комитетінің хатшысы Османов Сәдуақастың 1937 жылы 26 тамызда қамауға алынғанға дейінгі ісін КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасы 1957 жылы 21 желтоқсанда қайта қарады. Әскери алқаның 1938 жылғы 21 ақпандағы С. Османовқа қатысты үкімі жаңадан ашылған мән-жайларға байланысты жойылып, қылмыс құрамының жоқтығы үшін іс тоқтатылды [6, 11, п.].

Жұбайы Х.И. Османова менің күйеуім Османов Сәдуақас, 1919 жылдан партия мүшесі, 1937 жылы 26 тамызда Оңтүстік Қазақстан облысы БК(б)П Келес аудандық комитетінің бірінші хатшысы болып тұрған уақытта тұтқынға алынды. Менің күйеуіме қатысты істі КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасы 1957 жылы 21 желтоқсанда қарады. Нәтижесінде Әскери алқаның 1938 жылғы 21 ақпандағы С. Османовқа қатысты үкімі, жаңадан ашылған мән-жайларға байланысты оның күші жойылып, қылмыс құрамының болмауына байланысты іс тоқтатылды. Күйеуім қайтыс болғаннан кейін ақталды. Осылайша, менің күйеуімнің кінәсіздігі дәлелденіп, 20 жыл бойы басымызға ауыр тиген халық жауының отбасы деген ұят дақ, отбасы мүшелерімізден алынуы үшін, ол Қазақстан Компартиясының қатарынан өзінің лайықты орнын алуы тиіс. Партиялық комиссиядан Османов Сәдуақасты қайтыс болғаннан кейін БК(б)П қатарына қалпына келтіруді сұраймын деп Алматы облыстық партия комитетінің партия комиссиясының төрағасына, Шымкент облыстық партия комитетінің партия комиссиясының төрағасы Б. Көлбаевке өтініш хаттар жазып, өтініші қанағаттандырылды [6, 15, п.].

Тергеу істерінде «ұлт қайраткерлері ұлтшыл-буржуазияшыл ұйымдар құрып, Кеңес өкіметіне қарсы күрес ұйымдастырды» деп, үзілді-кесілді айтылған. Алайда, іс жүзінде ондай ұйымдар болмағаны тексеру кезінде толық дәлелденді. Бұл жалған ұйымдар Қазақстандағы «ұлтшылдарды» жаппай жазалау үшін Кеңес өкіметіне ауадай қажет болды.

Қазақстандағы қуғын-сүргіндер елдің демографиясына, мәдениетіне, экономикасына және саяси өміріне әсер еткен терең және жан-жақты зардаптар қалдырды.

Міне, осы қайғылы оқиғалардың негізгі тұжырымдары:

1. Адам шығыны

Ауқымды қуғын-сүргін жүздеген мың адамның өліміне және тұтқындалуына әкелді. Ұжымдастыру мен иеліктен айыру кезінде 1932-1933 жылдардағы ашаршылық салдарынан миллиондаған қазақтар қырылды. Сонымен қатар, 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін қазақ зиялылары мен саяси элитасының едәуір бөлігін жойды. «Тыңшылық» және «контрреволюциялық әрекеттер» үшін айыпталғандардың көпшілігі атылды немесе ГУЛАГ лагерлеріне жіберілді.

2. Ұлттық интеллигенцияның жойылуы

Әсіресе, қуғын-сүргін қазақ зиялыларына жойқын әсер етті. Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин сияқты көрнекті мәдениет, ғылым және саяси қайраткерлер өлтірілді немесе тұтқын-далды. Бұл ұзақ жылдар бойы қазақ тілі мен мәдениеті, ғылымының дамуының күрт құлдырауына әкелді.

3. Демографиялық өзгерістер

Репрессиялар мен депортациялар Қазақстанның демографиялық құрамын түбегейлі өзгертті. 1940 жылдары елге тұтас халықтар, соның ішінде Еділ бойындағы немістер, шешендер, ингуштар, қырым татарлары, корейлер және басқа ұлттар жер аударылды. Бұл Қазақстанның көпұлттылығының артуына әкелді, бірақ жер аударылған халықтар тұрақты бақылауда және шектеулерде болды.

4. Әлеуметтік және экономикалық тұрақсыздық

Қуғын-сүргін және күштеп ұжымдастыру Қазақстанның ауыл шаруашылығын күйретіп, 1930 жылдардағы елеулі экономикалық дағдарысқа әкелді. Ұжымдастыру қазақтардың дәстүрлі көшпелі тұрмысының бұзылуына әкеліп соқты, бұл әлеуметтік теңсіздікті күшейтіп, халықтың қалаларға қоныс аударуына әкелді.

5. Психологиялық және мәдени жарақат

Жаппай қуғын-сүргін халықтың санасында терең психологиялық жаралар қалдырды. Көптеген отбасылар жақындарынан айырылды, биліктен қорқу және үнемі күдік күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналды. Бұл жарақаттар қоғамдық сана мен тұлғааралық қарым-қатынасқа әсер етіп, ұзақ уақыт бойы сақталды.

6. Зардап шеккендерді оңалту және десталинизация

1953 жылы Сталин қайтыс болғаннан кейін репрессия құрбандарын ақтау процесі басталды, бірақ бұл келтірілген шығынның орнын толтыра алмады. Көптеген құрбандар қайтыс болғаннан кейін ғана ақталды, олардың отбасылары көптеген ондаған жылдар бойы қысым мен қорқынышта өмір сүрді.

7. Есте сақтау және ұлттық бірегейлікке әсері

Посткеңестік кезеңде Қазақстанда қуғын-сүргін құрбандарын еске алу бойынша белсенді жұмыстар басталды. Мемориалдардың ашылуы, қуғын-сүргінге ұшырағандарды оңалту, сондай-ақ тарихшылардың зерттеулері Қазақстандықтарға трагедияның ауқымын түсінуге және оны болашақ ұрпақ үшін маңызды сабақ ретінде есте сақтауға көмектеседі. Бұл нәтижелер қазіргі қазақстандық қоғамға әсерін тигізуде, ал репрессияларды еске алу ұлттық тарихтың ажырамас бөлігі болып табылады.

Кеңес өкіметі кезеңінде саяси қуғын-сүргінге, адамдарға терроризм тақырыбын шынайы зерттеу мүмкіндігі ұсынылмады, өйткені бұл мәселені зерттеушілер үшін көптеген мұрағаттық материалдар қол жетімді болмады. Тек қазір біз сол кездегі шынайы тарихты сыни тұрғыдан зерттеуге және бағалауға, жалпы шығындарды, негізінен, адам шығынын есептеуге мүмкіндік алдық. Өйткені жаппай қуғын-сүргін жылдарында орын алған адам шығыны әлі нақтыланбаған.

Атақты Британдық зерттеуші Дж. Оруэлл тоталитаризмді сипаттай отырып, оның басты ерекшелігін атап өтті: «Тоталитаризм ой еркіндігіне бұрын-соңды елестете алмайтындай етіп қол сұғып алды... ол нақты не ойлау керектігін белгілейді; адам қабылдауы керек идеология жасалады, олар оның эмоция-ларын басқаруға және оған мінез-құлық тәсілін таңуға тырысады. Тоталитарлық мемлекет міндетті түрде өз субъектілерінің ойлары мен сезімдерін, кем дегенде, олардың әрекеттерін бақылайтындай тиімді басқаруға тырысады...». Бұл әрекеттерді бақылау, ой еркіндігі үшін, сезім үшін «Гомо советикус» Кеңес мемлекетінің репрессиялық механизмінің басты міндетіне айналды [9].

Кеңес мемлекеті құрылғаннан бастап 1953 жылға дейін КСРО-да қаза тапқандардың толық саны әлі нақты анықталған жоқ. «Мемориал» қоғамы оны 12 миллион деп атайды; Саяси Бюроның бұрынғы мүшесі Л. Яковлевтің комиссиясы 32 миллионды есептеді. Белгілі тарихшы Рой Медведевтің есептеулері бойынша олардың саны 40 миллионды құраса, жазушы А. Солженицын 55 миллионға жуық адамды болжайды [10; 9].

Репрессияның құрбандары Республиканың жетекші партиялық және кеңестік қызметкерлерінің барлығы дерлік болды. 1937-1938 жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған «ұлттық фашистер» деп аталатын істердің куәгері ретінде Н.И. Ежов және оның қарамағындағылар оларды жасау кезінде ерекше алаңдамады. 1931-1933 жылдары қазақ халқының жаппай қырылуына наразылық білдіріп, бір кездері Республиканың мүддесін қорғаған әр түрлі топтардың қатысушылары деп аталатындардың бұрыннан келе жатқан істері көтерілді. РСФСР ХБК төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов, КСРО ВЦИК хатшысының орынбасары Н. Нурмаков, қазақ КСР ОСК төрағасы У. Құлымбетов және басқалар бастаған «Ұлтшыл-фашистер» Қазақстанды КСРО-дан бөліп, оны Жапонияның Протекторатына бергісі келді және олардың өздері «Жапон-неміс тыңшылары» деп айыптады [11].

1988 жылдан бастап Кеңес Одағында саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесі күшейе түсті. 1989 жылы 29 қаңтарда Мәскеуде «Мемориал» Бүкілодақтық тарихи-ағартушылық қоғамы құрылды. 1989 жылы 28 маусымда КОКП ОК Саяси Бюросының «30-40-шы және 50-ші жылдардың басындағы қуғын-сүргін құрбандарын еске алу туралы» қаулысы қабылданды [12].

1989 жылы 16 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «30-40 жылдар, 50-жылдардың басында орын алған қуғын-сүргін құрбандарына қатысты әділеттілікті қалпына келтіру жөніндегі қосымша шаралар туралы» Жарлығы шықты [13]. РСФСР-дегі Жарлыққа сәйкес миллионға жуық қылмыстық іс қаралып, 1 073 750 адам ақталды.

1990 жылы 13 тамызда КСРО президенті М.С. Горбачев «20-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының құқықтарын қалпына келтіру туралы» Жарлыққа қол қойды [14].

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпияларын қорғау туралы» 1993 жылы 19 қаңтарда қабылданған Заңынан кейін Қазақстан Республикасы Президентінің Архивіндегі құжаттардың құпиясын жоюға айтарлықтай серпін берді [15].

Кеңес өкіметі әскери, дипломатиялық, табиғи ресурстар мен құпия жеке мәліметтері бар құжаттарды құпиясыздандыру мерзімін 50 немесе 75 жылға белгіледі. Бұл мәселені орыс ғалымы А.В. Ельпатьяевский-дің бұл шектеу ерте қайтыс болған азаматтарға қатысты құжаттарға қолданылмауы керек деген ұсынысымен келісе аламыз, өйткені 75 жас-бұл Адамның орташа өмір сүру жасынан бастап алынған кезең. Азаматтардың жеке өмірі туралы ақпаратты қамтитын құжаттарға 75 жыл мерзімге шектеу тиімсіз, бұл белгілі бір адамның тарихын зерттеуді қиындатып қана қоймайды, сонымен қатар құнды тарихи дереккөздерді құнсыздандырады [16].

90-шы жылдардың бірінші және екінші жартысының басында қазақстандық зерттеушілердің тоталитарлық режимдегі қуғын-сүргінге байланысты проблемалары белгілі бір дәрежеде ашылған жаңа еңбектері пайда болды. Олардың қатарында М. Қозыбаев, Қ. Нұрпейісов, В. П. Осипов, Қ. Алдажұманов, Н. Әмірқұлов, Т. Омарбеков, Қ. Әбуев, демограф М. Тәтимовтың жаңа еңбектері бар [17].

Ж.Б. Абылхожин «Қазақстанның ұлттық либералды интеллигенциясының түсі физикалық тұрғыдан жойылды. Соттан тыс талқылаудан кейін бірден А. Ғаббасов, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, М. Тынышпаев, Ж. Ақпаев, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов және басқалары атылды деп жазды [18].

Қорытынды. Қазақстандағы қуғын-сүргінді зерттеу мұрағаттық деректерді, куәгерлердің естеліктерін және жәбірленушілердің өмірбаяндарын пайдалануды қамтиды, бұл қудалаудың ауқымы мен сипатын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл олардың қазақ қоғамының, мәдениеті мен ұлттық бірегейлігінің одан әрі дамуына әсерін түсіну үшін маңызды.

Қуғын-сүргін тақырыбы қазіргі Қазақстан үшін маңызды болып қала береді, өйткені осы қайғылы оқиғалардың құрбандарын еске алу тарихи шындықты сақтауға және болашақта осындай қайғылы оқиғалардың алдын алуға ықпал етеді.

Айта кету керек, билік басында отырған ұлт қайраткерлерінің басым көпшілігі сияқты Османов Сәдуақаста кезінде Кеңес өкіметін мойындап, өз еліне аянбай қызмет етті.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргінге байланысты айтар болсақ, қазақтар бір-бірін ұстап берді, бір-бірінің үстінен арыз жазды деген пікір бар екені рас. Бірлі-жарым фактілердің болуы мүмкін. Ал оны жалпыұлттық көрініс ретінде көрсету, бағалау дұрыс емес.

«Халық жауы» деген атпен Кеңес үкіметінің белгілі қайраткерлері, ақын-жазушылар, ғалымдар ұсталып, солардың қатарында түпкірдегі ауылдардан «Халық жаулары» табылып, ешбір тергеусіз, соттың шешімінсіз түрмеге қамалып жатты. «Халық жаулары» деп жала жабылған арыстардың есімін халқы өз жадында мәңгілік сақтап, олардың ел тәуелсіздігі жолындағы ерлігін ұмытқан емес.

Бүгінгі жастар қазақ жұрты бастан кешірген осы тарихи трагедияны кем біледі. Сол себепті осы бағытта зерттеу жұмыстарды тереңдете түсу қажет деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Каппелер А. Россия - многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. - Москва, 2000. - 342 с.

2 Тоғжанов Г. О Байтұрсынове и байтұрсыновицине. - Алматы-Москва, 1932. - 41 с.

3 «Алаш ісі» 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары. - Алматы, 2022. 1 т. - 730 б.

4 Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. -Алма-Ата, 1998. - 6 с.

5 Козмец Е. Машина смерти: новые подробности / Е. Козмец // Караван. - 2017. - 26 мая. - № 19.

6 Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының коммуналдық мемлекеттік архиві, 40-қор, 78-тізбе, 59-іс, 5-6 нн.

7 «Открытый список» - самая полная база данных жертв политических репрессий в СССР (1917-1991 гг.). Электронный ресурс <https://ru.openlist.wiki/>. Дата обращения. 01.08.2024.

8 Түркістандағы алаш қозғалысы. Құжаттар мен мақалалар жинағы. [Жауапты редактор: т.ғ.д., профессор Тұрсын Хәзретәлі]. - Алматы, «Арыс» баспасы. 2022. - 248 б.

9 Дж. Оруэлл. «1984» и эссе разных лет. - Москва, 1989. - 245 с.

10 Самрат Ж. Үлкен террор / Ж. Самрат // «Егемен Қазақстан» газеті. - 2017. - 2 қазан.

11 М.К.Козыбаев Тоталитарный социализм: реальность и последствия // Казахстан на рубеже веков: Размышления и поиски. - Алматы, 2000. Том 2. - 49 с.

12 Постановление Политбюро ЦК КПСС «Об увековечении памяти жертв репрессий периода 30-40-х и начала 50-х годов» от 28 июня 1989 года. Электронный ресурс <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/67903>. Дата обращения. 10.08.2024.

13 Указ Президиума Верховного Совета СССР «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х годов и начала 50-х годов». 16 января 1989 г. Электронный ресурс https://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_15404.htm. Дата обращения. 10.08.2024.

14 Указ Президента СССР «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20-50-х годов» № 556 13 августа 1990 г. Электронный ресурс <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68188>. Дата обращения.10.08.2024.

15 Закон РК «О защите Государственных секретов» от 19 января 1993 г. Электронный ресурс https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001661. Дата обращения.10.08.2024.

16 Ельпатьяевский А.В. О доступе к документам архивов. Отечественные архивы. -2006 г. №1. – С. 8-11.

17 Козыбаев М., Абылхожин Ж., Алдажуманов К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. - Алма-Ата, 1992. - 35 с.

18 Абылхожин Ж.Б. Нарастание политических репрессий // История Казахстана и Центральной Азии. - Алматы, 2001. - 533 с.

References:

1 Kappeler A. *Russia is a multinational empire. Emergence. History. Decay.* - Moscow, 2000. - 342 s. (In Russian)

2 Tozhanov G. *O Baitursynov and Baitursynovshchina.* - Almaty-Moscow, 1932. - 41 s.

3 «Alash isi» 1920-1930. *Documents and materials of artificial investigation conducted by OGPU.* - Almaty, 2022. 1 vol. - 730 s.

4 *Political repressions in Kazakhstan in 1937–1938.* - Alma-Ata, 1998. - 6 s.

5 Koemets E. *Machine death: new details / E. Koemets // Caravan.* - 2017. - May 26. - No. 19. [in Russian].

6 *Communal state archive of social and political history of Turkestan region, fund 40, list 78, case 59, pp. 5-6.*

7 «Open list» - the most complete database of victims of political repressions in the USSR (1917-1991). *Ehlektronnyi resurs* <https://ru.openlist.wiki/>. Data obrashcheniya 01.08.2024.

8 *Alash movement in Turkestan. A collection of documents and articles.* [Responsible editor: Ph.D., Professor Tursyn Hazretali]. - Almaty, «Arys» publishing house. 2022. - 248 s.

9 J. Orwell. «1984» and essay different years. Moscow, 1989. - 245 s.

10 Samrat J. *Big terror / Zh. Samrat // «Egemen Kazakhstan» newspaper.* - 2017. - October 2.

11 M.K. Kozymbaev *Totalitarian socialism: reality and consequences // Kazakhstan at the turn of the century: Thoughts and searches.* - Almaty, 2000. Volume 2. - 49 s.

12 *Resolution of the Politburo of the Central Committee of the CPSU «On Perpetuation of the Memory of the Victims of Repression of the 30-40s and Early 50s» dated June 28, 1989.* *Ehlektronnyi resurs* <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/67903>. Data obrashcheniya. 10.08.2024.

13 *Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR «On additional measures to restore justice to victims of repressions that took place in the 30-40s and early 50s».* January 16, 1989. *Ehlektronnyi resurs* https://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_15404.htm. Data obrashcheniya. 10.08.2024.

14 *Decree of the President of the USSR «On the restoration of the rights of all victims of political repressions of the 20-50s» No. 556 of August 13, 1990.* *Ehlektronnyi resurs* <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68188>. Data obrashcheniya. 10.08.2024.

15 *Law of the Republic of Kazakhstan «On the Protection of State Secrets» dated January 19, 1993.* *Ehlektronnyi resurs* https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001661. Data obrashcheniya. 08.10.2024.

16 Elpatievsky A.V. *On access to archive documents. Domestic archives.* 2006. No. 1. pp. 8-11. [in Russian].

17 Kozymbaev M., Abylkhozhin Zh., Aldazhumanov K. *Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry.* - Alma-Ata, 1992. - 35 s.

18 *Abylkhozhin Zh.B. Increasing political repression // History of Kazakhstan and Central Asia.* - Almaty, 2001. - 533 s.